

УДК 930.20 Ф.Шевченко

Світлана Батуріна

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ ТА
ТЕОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ
Ф. П. ШЕВЧЕНКА**

В статтє проанализированы работы украинского историка Ф.П. Шевченко (1914–1995), в которых исследованы теоретические аспекты специальных исторических дисциплин, общетеоретические основы исторической науки, в частности взгляды ученого на место этих дисциплин в системе исторических наук, методологические основы их изучения, а также роль ученого в их становлении в 60-х гг. XX ст.

В багатогранній науковій творчості Федора Павловича Шевченка (1914–1995) – українського історика, архівіста, спеціаліста в багатьох галузях і періодах вітчизняної історичної науки, знайшли своє відображення найрізноманітніші періоди і проблеми історичного процесу на українських теренах від часів Середньовіччя до ХХ століття. В сфері наукових зацікавлень цього вченого перебували питання історіографії, історичної методології, цілого комплексу спеціальних історичних дисциплін. Кожній з цих ділянок він присвятив свої дослідження, більшість з яких є новаторськими для свого часу і не залишають байдужими сучасних авторів історичних праць, які розробляють подібну тематику, викликаючи схвальні відгуки або наукову полеміку й критику. Варто відзначити, що праці Федора Шевченка, написані в радянський період, на який припадає більша частина наукової творчості історика, не позбавлені ряду рис, властивих історіографії тієї доби, однак нерідко за кон'юнктурними і часто суперечливими формулюваннями простежується справжній професіоналізм вченого, глибоке знання досліджуваної тематики, висока ерудованість, обізнаність, вміле використання архівних джерел та нових методів наукового пізнання. Варто відзначити, що багато праць Ф. Шевченка стали основою для подальших досліджень і хрестоматійними для тих істориків, що займаються розробкою певних питань вітчизняної історії. Йдеться про роботи Федора

Павловича присвячені спеціальним історичним дисциплінам, зокрема картографії, історичній географії, геральдиці, дипломатиці та ін¹.

Важливе місце у науковій творчості Ф. Шевченка займають дослідження теоретичних аспектів історичної науки та спеціальних історичних дисциплін. Розробка останньої тематики очевидно пов'язана із попереднім досвідом наукової роботи вченого. Адже ще під час свого навчання в аспірантурі Московського історико-архівного інституту (1937–1940) Ф. Шевченко читав свої перші пробні лекції з курсу спеціальних історичних дисциплін. До того ж в період 1960–1968 рр. очолював наукові відділи в Інституті історії, що розробляли тематику цих дисциплін.

В грудні 1960 р. Ф.П. Шевченко був призначений виконуючим обов'язки завідуючого відділом допоміжних історичних дисциплін.² Цей підрозділ було створено за рахунок розформування відділу археографії. За штатним розкладом відділ складався з дев'яти співробітників. Теми, які в ньому розроблялися, були пов'язані з різноманітними проблемами джерелознавства історії України: джерелознавство УРСР, хронологія УРСР, історична географія УРСР, історичний атлас УРСР. Співробітники відділу готували до друку збірки документів, зокрема, “Скасування кріпосного права на Україні”, “Громадсько-політичний рух на Україні 1956–1962 рр.”³

У березні-квітні 1963 року Інститут історії пережив чергову реструктуризацію, яка не була на користь дослідження історії ранньомодерної доби та середньовіччя, які і до цього свідомо ігнорувалися. Так замість одного відділу соціалістичного і комуністичного будівництва було утворено два – відповідно соціалістичного і комуністичного будівництва. Натомість відділи історії феодалізму та капіталізму, межі дослідження яких сягають близько тисячі років та мають величезний масив досліджуваних проблем, об'єднано в один відділ – історії досоціалістичних формацій⁴. Також в межах цієї реструктуризації відділ допоміжних історичних дисциплін було перетворено на відділ історіографії та джерелознавства. Очолював його також Ф. П. Шевченко, перебуваючи на посаді до 1968 року⁵. Слід відзначити, що планові теми цього відділу не виходили, як правило, за рамки “епохи капіталізму”, тобто XIX століття, і в основному зосереджували увагу

на радянському періоді: “П’ятдесят років радянської історичної науки в Україні”, “Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії”, “Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни”. Тематика, пов’язана із більш давніми часами, свідомо ігнорувалася. Так із восьми відділів, що існували на кінець 50-х років в Інституті історії, – п’ять займалися розробкою тем не раніше XIX століття. А із дев’яти проблем, над якими працював відділ спеціальних історичних дисциплін за темою “Спеціальні історичні дисципліни”, лише дві стосувалися періоду раніше, ніж XIX ст.⁶ Адже вважалося, що справжня історія розпочинається лише після 1917 року. Водночас робилися і деякі поступки попередньому століттю, оскільки тоді з’явився пролетаріат⁷. У спогадах О. Апанович відзначено, що навіть співробітник відділу феодалізму повинні були мати роботи, присвячені сучасності. Дослідників–“феодалів” називали “запопадливими прибічниками старовини”, а звідси вже один крок до українського буржуазного націоналізму⁸.

Однак це не означає повну відсутність медієвістичних та ранньомодерних студій у відділі. Його співробітниками розроблялися теми, що датувалися XVIII ст. – “Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело до соціально-економічної історії Лівобережної України”, готувалися до публікації пам’ятки історичної думки – “Літопис Самовидця” та “Літопис Грабянки”⁹. Втім, на загальному тлі такі розробки залишалися поодинокими.

В період керівництва Федора Павловича на базі відділу діяв щомісячний семінар з джерелознавства, на якому обговорювалися важливі проблеми цього наукового напрямку, відбувався обмін ідеями та досвідом¹⁰.

Слід відзначити, що починаючи з 50-х рр., після тривалого періоду репресій та занепаду, дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін знову набувають розвитку. Саме на цей час припадають перші статті Федора Павловича з означеної тематики.

Ф. Шевченко не досліджував проблеми, пов’язані з вивченням конкретних аспектів певної із дисциплін. Йому переважно належать розробки теоретичного рівня. Однією із них, що стала концептуальною основою для наступних робіт вченого та

його колеґ, стала стаття “Про створення вступу до історичної науки”¹¹. За висловом Олени Апанович, ця робота мала б стати визначним явищем в українському історіографічному процесі, однак залишилась непоміченою¹². В цій праці Ф. Шевченко обстоює думку про необхідність створення наукової дисципліни чи курсу під назвою “Вступ до історичної науки”, на кшталт подібних курсів в інших галузях суспільних наук – “Вступ до мовознавства”, “Загальне літературознавство” та ін. Подібні аналоги існували і в історичній науці¹³. Ф. Шевченко відзначав внесок радянської історіографії у розробку цього аспекту, однак підкреслював значний вплив на неї “буржуазної школи” М. Грушевського та М. Покровського, з твердженням останнього про те, що “історія – це політика повернута у минуле”¹⁴.

Існування подібного курсу Ф. Шевченко обґрунтовував необхідністю координації усіх напрямків дослідження історичної науки, знайомства з її основами вчених-початківців. Історик розробив орієнтовну структуру цього курсу. Вона мала такий вигляд: 1) Історія, її значення та завдання; 2) Галузі історичної науки, допоміжні історичні дисципліни; 3) Історія та інші галузі науки; 4) Розвиток історичних поглядів; 5) Джерела історії; 6) Методи дослідження; 7) Організація вивчення історії в нашій країні та закордоном¹⁵. Згодом ця структура набула більш уніфікованого і лаконічного вигляду. В першій частині проєктованого курсу повинна бути викладена історія історичної науки в контексті марксистсько-ленінської методології з розглядом теорії єдності історичного процесу, значенням класової боротьби в прогресі людства та зміні суспільних формацій¹⁶. Друга частина, згідно із задумом вченого, мала об’єднувати характеристику спеціальних історичних дисциплін, розкривати їхні завдання та методи, зв’язок із загальною історією¹⁷. В цій же статті Ф. Шевченко висунув цікаву пропозицію щодо вироблення рекомендацій для написання кандидатських та дипломних робіт. У цьому контексті методика, викладена Ф. Шевченко, дуже подібна до викладеної в праці Мішеля Фуко¹⁸. Необхідність таких рекомендацій пов’язана, на думку Ф. Шевченка, із станом наукової підготовки молодих наукових кадрів, “оскільки багато істориків, особливо молодих, самостійно відкривають істини, це часто робиться кустарно і не завжди позитивно впливає на якість наукової продукції”. Вчений

також звертає увагу на культуру писання цієї продукції – наукових текстів, де немає бути повторів, двоїстих інтерпретацій та ін. Здійснення досліджень має відбуватися за наступною схемою: вибір теми – збір матеріалів – створення плану – чернетка – готова робота¹⁹. Причому обрана тема мала пройти обов’язкове обговорення в колективі²⁰. Окремі рекомендації в статті присвячено написанню рецензій, яких є чимало в науковому доробку вченого. Принцип їх написання полягає не в переказі змісту того, що написав автор, а у відображенні певних результатів роботи автора, відзначенні позитивів та негативів в порівнянні з дослідженнями попередників й в розумінні об’єктивності²¹.

Втім, плани Ф. Шевченка щодо створення “Вступу до історичної науки” так і залишились у сфері ідей, не викликавши жодного резонансу в наукових колах.

Значна увага у “Вступі”, а також в інших роботах історика теоретичного спрямування, рецензіях приділяється спеціальним історичним дисциплінам, яких нині нараховується близько восьмидесяти²². Варто відзначити, що Ф. Шевченко зумів порушити питання спеціальних історичних дисциплін навіть у ювілейній статті, присвяченій 100-річчю із дня народження В. Леніна. Цілком зрозуміло, що їх зв’язок із вченням останнього простежено дуже загально²³. Саму назву дисциплін – “допоміжні”, яка вживається і сьогодні, Ф. Шевченко вважав дуже умовною, відстоюючи назву “спеціальні”, яка найбільше відповідає суті цих дисциплін, від яких залежить якість наукової продукції, краще знання фактів та розуміння джерел²⁴. Водночас він виступав проти означення їх науками, оскільки розвиток цих дисциплін відбувається в рамках історичної науки, їх дослідження не повинно перетворюватися на самоціль.

Використання матеріалу, які дають спеціальні історичні дисципліни, свідчить про професійність вченого та про успішність його дослідницьких навиків методики. Вони також є засобом для покращення і вдосконалення методики²⁵. Ф. Шевченко вважав, що в кожній із цих дисциплін потрібно розвивати загальне і елемент практичності – як результати конкретної дисципліни зможуть допомогти у вирішенні певних загальноісторичних проблем. Разом з тим СІД повинні мати зв’язок з іншими, неісторичними науками, аби удосконалити власні методи. Відтак, нумізматика має

використовувати досягнення хімії, дипломатика – правознавства, історіографія – філософії і т.д.²⁶ Історик також порушував проблему “осучаснення” СІД, тобто використання їх методів і результатів для вивчення сучасного періоду²⁷.

Як уже зазначалося, Ф. Шевченко не розробляв конкретні теми, пов’язані із спеціальними історичними дисциплінами, віддаючи перевагу теоретичним аспектам. Втім, в його доробку є кілька досліджень, що торкаються розробки певних дисциплін спеціально-історичного типу. Так в одному із них, написаному в кінці 1980-х рр. на хвилі загального піднесення археографічної науки в Україні, порушується питання археографії та інших спеціальних історичних дисциплін, що була. В інших роботах, в тому числі й рецензіях, вчений торкався питань топоніміки²⁸, використання різних видів джерел в історичній науці²⁹.

В контексті дослідження археографії варто особливо відмітити працю Ф. Шевченка із дослідження вітчизняної археографії періоду XVIII ст. Йдеться про цікавий епізод української історії, пов’язаний з своєрідною археографічною експедицією, як її назвав сам історик³⁰, організованою за сприяння гіпотетичного автора “Історії Русів” Григорія Кониського, якому потрібні були документальні матеріали для інтелектуальної протидії поширенню впливу католицизму і унії на правобережних теренах. Ф. Шевченко дослідив оригінальні архівні джерела із фондів Київської духовної консисторії, що відображають зародження вітчизняної археографії. Відмітимо, що проблема української протоархеографії серед радянських істориків актуалізувалася лише один раз³¹, відтак означена студія Ф. Шевченка видається особливо цінною.

Ф. Шевченко дві із своїх робіт присвятив видатній пам’ятці української історичної думки “Історії Русів”, одна з яких написана з нагоди 120-річчя першої публікації пам’ятки³², інша побачила світ у 1988 р., також з нагоди “не круглого ювілею”³³. Обидві публікації практично однакові за змістом, бо йдеться про один текст, використаний той же описовий метод при аналізі його змісту. Однак, при уважному прочитанні можна помітити певні розбіжності, пов’язані, безперечно, із часом написання обох статей. В першій із них автор “Історії Русів” – інтернаціоналіст, дворянський революціонер, перший із істориків, хто вважав

1654 рік не випадковістю і збігом обставин, а історичною необхідністю³⁴. В статті 1988 року ця риторика відсутня, натомість відзначено, що пам'ятка була першим твором з яскраво визначеною концепцією багатомітової історії України³⁵. В цій же роботі значна увага приділена характеристиці існуючих списків “Історії Русів” та її рецепції у творах класиків історії та літератури ХІХ ст. Також автор порушує важливе питання підготовки факсимільного видання “Історії Русів”. Проте й досі його не існує, відтак дослідники змушені користуватися далеко не досконалою публікацією 1846 р., здійсненою О. Бодянським.

Слід відзначити, що Ф. Шевченко досить серйозно готувався до випуску першої статті про “Історію Русів”. Про це свідчить значна кількість підготовчого матеріалу із даної проблеми в особистому архіві історика: обширна бібліографія з проблеми, численні виписки з інших досліджень³⁶.

Стаття Ф. Шевченка про “Історію Русів” фактично була першою розвідкою на цю тему в радянській історіографії, за виключенням невеличкої замітки М. Горбаня про авторство пам'ятки, написаної ще до утвердження марксистсько-ленінських принципів в історичній науці³⁷. Очевидно, розробка цієї теми не була популярною, оскільки опозиційні ідеї, висловлені в тексті “Історії Русів”, були однаково неприйнятні як для царського, так і радянського режимів.

Ф. Шевченко був активним організатором підготовки національного атласу України, третім томом якого мав стати історичний атлас. Процес підготовки цього, без перебільшення, грандіозного проекту був наслідком постанови Президії АН СРСР про підготовку загальносоюзного атласу. Невдовзі аналогічна постанова 1964 р. була прийнята Президією АН УРСР³⁸. Впродовж 1964–1965 рр. на сторінках Українського історичного журналу йшло обговорення проекту та концепції майбутнього історичного атласу³⁹. Автором однієї із таких статей був Ф. Шевченко. Він обґрунтував необхідність створення такого атласу, який би сприяв наочності і кращому розумінню історичного процесу⁴⁰. Вчений разом з І. Крип'якевичем та А. Перковським був одним з учасників розробки проекту майбутнього видання⁴¹. Атлас мав охоплювати період від найдавніших часів до сьогодення. Його чотири розділ-періоди, структуровані за формаційним принципом, нараховували

211 карт. Втім, роботу із підготовки історичного атласу була на тривалий час припинено, що було пов'язано передусім із обставинами життя Ф. Шевченка, основного ініціатора його створення. У 1968 р. учений стає директором Інституту археології, звідки в 1972 р. його було звільнено за ідеологічним формулюванням.

В 1978 р. Ф. Шевченка призначено керівником групи з історичної географії та картографії відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. Фактично він повертається до проблематики, яку розробляв на межі 60–70-х рр. “Дослідження проблем картографії, – на думку І. Колесник, – варто сприймати як “захисну реакцію” на процеси подальшої провінціалізації та маргіналізації української історичної науки. В умовах ідеологічної реакції та адміністративного тиску ідея історичного атласу, тобто “історії в картах” мала продуктивний характер і мусила відтворити синтетичний погляд на історію України. Ф. Шевченко був впевнений, що картографічними методами можна вивчати історичний процес як єдине ціле”⁴².

Протоколи засідань та плани роботи відділу відображають активний організаційний процес із підготовки історичного атласу України, що включав в себе визначення принципів його створення, окреслення переліку карт, підбір корпусу необхідних джерел⁴³.

О. Маркова – головний редактор історичного атласу, яка входила до складу групи, очолюваної Ф. Шевченком, у своїх спогадах відмічала справжній організаторський талант її керівника, його вміння працювати з колективом. “Ф. Шевченко, – згадує вона, – часто приносив крадькома праці М. Грушевського, В. Антоновича, В. Кубійовича, С. Рудницького, кажучи: “Ці роботи потрібно обов’язково знати головному редактору Атласу історії України, щоб підправляти наших авторів, але посилатися на них не слід”⁴⁴.

У 1982 р. у структурі відділу джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін був утворений сектор історичної географії та картографії, керівником якого призначено Ф. Шевченка⁴⁵. Він його очолював до 1987 р., після чого був звільнений через досягнення граничного віку для зайняття керівної посади.⁴⁶ За ці роки проводилася динамічна робота із підготовки атласу. Вчений насамперед націлював науковців на впорядкування картографічного матеріалу з історії України. Мова йшла про унікальні джерела

картографії, що не були введені до наукового обігу⁴⁷. В результаті здійсненої роботи вже в 1986 р. був готовий і переданий до типографії його макет. Втім робота по публікації затримувалась спочатку через технічні причини та деякі доопрацювання, потім через нестачу коштів, згодом вже в 90-х рр. його зміст та концепція застаріли та вимагали переробки.

На жаль, цей проект, як і створення “Вступу до історичної науки”, не був тоді здійснений.

Значну кількість робіт із наукового доробку Ф. Шевченка присвячено теоретичним аспектам історичної науки. В окремих із них через суто науковий аналіз та ідеологічну риторику простежується емоційна складова, адже багато із написаного вченим має безпосереднє відношення до перипетій його власної наукової біографії. Зокрема, в статті “Дискусія – необхідна умова розвитку історичної науки”⁴⁸ автор аналізує своєрідний загальник наукової етики історика і висуває два принципи – індивідуальність та свобода дискусії як запорука прогресу історичної науки. Відсутність одностайності у баченні певного питання, на переконання Ф. Шевченка, не свідчить про слабкість його дослідження і некомпетентність його суб’єктів. Відмінність у поглядах, індивідуалізм кожного з істориків пов’язані з різними чинниками – неоднаковим досвідом, рівнем підготовки, особливостями світогляду⁴⁹.

Автор доволі сміливо заявив про недопустимість заборон та адміністративних методів у історичній науці, перевагу одних напрямків над іншими. Наукові проблеми повинні вирішуватися лише шляхом дискусії. Її критерії історик вбачав у відкритості й актуальності. Дискусія не може підмінятися “парадними засіданнями, де за шпаргалками говорять давно відомі істини, вона не може вироджуватися в плітки і чвари”⁵⁰. Головною “зброєю” в дискусії вчений визнавав факти, їх різноманітність та суперечність. Власне, оперування фактами, на думку Ф. Шевченка, і відрізняє історичну науку від інших гуманітарних дисциплін. Їх вивчення повинно йти від конкретного до загального, тобто аналіз конкретного факту тягне за собою узагальнення⁵¹. До того ж історик повинен оперувати усіма наявними фактами, здійснювати їх об’єктивний аналіз, а не вибирати лише, за словами вченого, “родзинку”, “цікавинку”, відкидаючи решту, неспроможну

підтвердити певні суб'єктивні висновки⁵². Своїх принципів Ф. Шевченко дотримувався при написанні монографії про політичні взаємини України і Росії напередодні та під час Хмельниччини, що викликало неоднозначну оцінку в його колег⁵³.

Продовжуючи тему дискусії, як необхідної умови розвитку історичної науки, Ф. Шевченко принципово виступив проти “культу особи”, розкрив його невтішні наслідки для історичної науки, що, “як ніяка інша наука, дуже чутлива до змін у суспільстві”⁵⁴. Слід відзначити, що ця тема хоч і не була під забороною для істориків, але її зайве афішування не віталось, оскільки це могло кинути тінь на всю радянську систему та партійних діячів. Саме тому, напевно, Ф. Шевченко так і не наважився завершити свою статтю “Культ особи” та його наслідки для суспільних наук”, матеріали для якої зберігаються в особистому архіві вченого⁵⁵. Однак окремі аспекти його позиції щодо цього суспільного явища видається можливим прослідкувати.

Ф. Шевченко знав про “культ особи” не по чуткам. Його студентські роки випали на сумнозвісні 1933–1937 рр. з їх особливим розмахом репресій та “чисток”, в тому числі й проти істориків, серед яких були й викладачі, аспіранти та студенти Московського історико-архівного інституту.

“Культ особи” для Ф. Шевченка – це, перш за все, “культ слів і фраз, безконечне повторювання завчених істин, начотництво, цитатництво, кон'юнктурність”, догматичне тлумачення багатьох проблем⁵⁶. Це поняття, на думку історика, включає також “примітивно-утилітарний підхід до теорії, нестерпно-дошкульну й тяжку атмосферу дрібної опіки, грубого адміністрування, підозрілості, недовіри, безпідставних репресій проти істориків”⁵⁷. “Культ особи” привів до зміни відносини між людьми, зникнення в їхніх душах природного потягу до ширості⁵⁸.

Безперечно, Ф. Шевченко добре знав, що більшість цих негараздів залишилися не подоланими і після офіційного “скасування” “культу особи”, бо сам неодноразово стикався з цими наслідками. Однак критику сучасного йому стану в історичній науці обмежив викриттям застосування адміністративного впливу на вчених, їх нерівноправністю для критики: “одні вчені міцно захищені від критики, інших можна критикувати скільки завгодно”⁵⁹. Наслідками тривалого залякування та репресій стало

існування, на думку вченого, “сірих людей” в науці, “які оминають гострі кути, пишуть без помилок, але й без натхнення”. Серед наслідків неправильного ставлення до науки Ф. Шевченко відмічає ситуацію, коли не лише люди старшого покоління, але й наукова молодь шукає дисертабельні теми, аби “швидко і без мороки захиститись”.⁶⁰ Ймовірно, автор мав на увазі сотні дисертацій, захищених впродовж відносно нетривалого часу з історії партії та соціалістичного будівництва.

Завданням історії, на переконання Ф. Шевченка, є встановлення істини⁶¹. Цій філософській проблемі він присвятив своєрідне історіософське есе про “суд історії” як засіб для встановлення істин⁶², сповнене, за висловом О. Апанович, внутрішнього пафосу⁶³. Ця робота Ф. Шевченка є не чим іншим, як спробою визначити роль історика у творенні картини світу. Автор використав доволі оригінальний алегоричний метод для відображення власних ідей. Він полягає в ототожненні розвитку суспільства із судовим процесом, де народ – це судді, а історики – слідчі, які готують матеріали для суду. Від сумлінності останніх залежить об’єктивність судового вироку⁶⁴.

В суді також є і свідки, якими виступають історичні джерела. Вирок цього суду, в рецепції вченого, завжди досягає мети, коли його розуміти правильно⁶⁵.

“Суду історії” піддані усі, включно з керівними діячами. Історик не називає жодного прізвища, але, зважаючи на загальний контекст його статей, написаних в добу “відлиги”, можна зрозуміти, що йдеться про діячів епохи “культу особи”, в яких “слово розходить ся з ділом”⁶⁶. Крім них, суду підлягає і категорія науковців – “діячів від історії”, яким ніколи “суд історії” не пробачить “дармоїдства і тупості”⁶⁷. Продовжуючи ряд аналогій, які любив використовувати Ф. Шевченко, варто процитувати одну із них, яка, можливо, дещо емоційно характеризує бачення автором проблеми сучасного йому стану історичної науки: “Історія – це мати, а дослідники – її невдячні діти, які або кар’єристи, або бездарі.”⁶⁸

В статтях Ф. Шевченка кінця 50–60-х рр., в яких розглядаються теоретичні аспекти історичної науки, помітна певна суперечливість між позиціями вченого на одну і ту ж проблему. Так, наприклад, в одній із статей стверджується, що будь-який догматизм є ворогом пізнання істини⁶⁹. Водночас автор віддає данину

тогочасній кон'юктурі, стверджуючи, що єдино правильною методологією, здатною вирішити усі історичні завдання, є марксистсько-ленінська⁷⁰. Визнаючи настанови останньої щодо законів розвитку суспільства – причинно-наслідковий принцип прогресу, класову боротьбу як його рушійну силу, вчення про базис і надбудову, про універсальність марксистсько-ленінської методології, спроможної вирішити будь-яку історичну проблему⁷¹, Ф. Шевченко визнає існування явища парадоксу в історичному розвитку, який не можуть пояснити закони розвитку суспільства (відкриті класиками марксизму-ленізму). Дослідження таких парадоксів, зазначає Ф. Шевченко, може привести до відкриття нових законів розвитку людства⁷². Цим самим історик фактично допускає неможливість пристосування офіційної методології для аналізу усіх без виключення суспільних процесів та явищ. При цьому вчений рішуче відкидає її альтернативи, приміром ідеї А. Тойнбі означені як “антинаукові паралелі”, “ідеологічні конструкти та фальсифікації”⁷³.

В роботах Ф. Шевченко мирно співіснують суперечливі твердження: з одного боку “історик – боєць, а не пасивний спостерігач”, він не повинен стояти осторонь, а стати на сторону прогресивного класу, радіти його успіхам, відкидати так звані “об’єктивність” та “безпартійність”, що є прикриттям ворожих тенденцій⁷⁴, з іншого боку, – безкомпромісний та об’єктивний слідчий, завдання якого пошук істини, ґрунтованої на джерелах і фактах⁷⁵.

Свого часу Ф. Шевченко зазначав про неприпустимість виділення одного напрямку чи періоду історії, домінування його дослідження на шкоду іншим, усі періоди в історичній науці мають досліджуватись якісно і гармонійно⁷⁶. Втім, він також зазначав наступне: “Немає сумніву, що теми, присвячені героїчним рокам побудови соціалізму, будуть найактуальнішими в історичній науці”⁷⁷. Враховуючи назву статті, звідки цитується цей фрагмент, не важко прослідкувати її кон'юктуру. Адже згідно із рішеннями Координаційної наради радянських істориків, що відбулася за три роки до написання цих слів, пріоритет у наукових дослідженнях повинен віддаватися сучасному періоду⁷⁸.

Подібні взаємовиключні трактування, не поодинокі в творчості Ф. Шевченка і не обмежуються лише наведеними прикладами.

Їх існування пов'язане насамперед з необхідністю легітимації історика в існуючій системі. З іншого боку, необхідно розуміти, наскільки історик сам був переконаний в істинності того, що писав. Очевидно, Федір Павлович був людиною своєї епохи і цілком щиро сприймав більшість встановлених догм, однак, будучи професійним істориком, людиною мислячою, іноді висловлював дещо опозиційні твердження.

В цілому ж варто відзначити, що теоретичні розробки Ф. Шевченка стосовно спеціальних історичних дисциплін, історичної науки мають практичне підґрунтя. Адже історик, пишучи про наукову етику, роль історичної науки у створенні картини світу, істину і об'єктивність як критерії цієї науки, вплив політики на науку, спирався передусім на власний досвід, що включав у себе дослідницьку роботу, а також досвід існування у науковому, соціальному середовищі. Роботи на таку тему, а також підготовчі матеріали до них були переважно написані в 60-ті роки – час відносно ліберального ставлення влади до суспільних наук зокрема. Останнє створювало можливості для, знову ж таки, відносної свободи думки, розробки раніше фактично заборонених галузей історичної науки, відкриттям нових науково-періодичних видань.

1. *Іщенко Я.* Проблеми геральдики та комплексу спеціальних історичних дисциплін в науковій спадщині Ф.П. Шевченка // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2-х т. – К., 2004. – Т. 2. Наукові студії. – С. 48–54.
2. Документ № 83 // Там само. – Т. 1. Джерела. – С. 383.
3. *Іщенко Я.* Вказ. пр. – С. 49.
4. *Санцевич А.* Інститут історії України НАН України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998. – С. 52.
5. *Іщенко Я.* Вказ. пр. – С. 49–50.
6. Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ). – Спр. 1002. – Арк. 8.
7. *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // “Істину встановлює суд історії”... – Т. 1. Джерела. – С. 90.
8. Там само. – С. 91.
9. НА ІУ. – Спр. 1071. – Арк. 16–21.
10. *Дмитрієнко М.* Пам'ять про нашого наставника, видатного вченого та прекрасну людину // “Істину встановлює суд історії”... – Т. 1. Джерела. – С. 170.
11. *Шевченко Ф.* Про створення “Вступу до історичної науки” // Український

- історичний журнал (далі – УІЖ). – 1959. – № 1. – С. 90–99.
12. *Апанович О.* Вказ. пр. – С. 41.
 13. *Багалей Д.* Об элементарной методике истории // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1909. – Т. 7. – С. 120–131; *Бернгейм Э.* Введение в историческую науку. – СПб., 1908; *Пичета В.* Введение в русскую историю (источники и историография). – М., 1922.
 14. *Шевченко Ф.* Вказ. пр. – С. 92.
 15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 349. – Спр. 772. – Арк. 1.
 16. *Шевченко Ф.* Вказ. пр. – С. 95.
 17. Там само.
 18. *Фуко М.* Как написать дипломную работу. – М., 2003.
 19. *Шевченко Ф.* Про створення “Вступу до історичної науки” ... – С. 98.
 20. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 264. – Арк. 14.
 21. *Шевченко Ф.* Про створення “Вступу до історичної науки” ... – С. 98; ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 791. – Арк. 5.
 22. *Дмитрієнко М.* [Передмова] // Спеціальні історичні дисципліни. Зведений бібліографічний покажчик / Упор. Дмитрієнко М., Войцехівська І. та ін. – К., 1997. – С. 3.
 23. *Шевченко Ф.* Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення // УІЖ. – 1970. – № 4. – С. 31–40.
 24. *Його ж.* Про створення “Вступу до історичної науки” ... – С. 95; ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 268. – Арк. 2.
 25. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 264. – Арк. 9.
 26. *Шевченко Ф.* Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення ... – С. 34
 27. Там само. – С. 35.
 28. *Його ж.* Праці мовознавців з топоніміки // УІЖ. – 1957. – № 3. – С. 147–149.
 29. *Його ж.* Про використання кінофотодокументів у історичній науці // УІЖ. – 1976. – № 6 – С. 64–72; *Його ж.* Джерельна основа вивчення Визвольної війни 1648–1654 // УІЖ. – 1986. – № 3. – С. 150–151; *Його ж.* [Рецензія]. Записки П. Шевальє про українську історію XVII ст. – К., 1960 // УІЖ. – 1961. – № 3. – С. 132–133.
 30. *Його ж.* Своеобразная археографическая экспедиция XVIII на Украине // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М., 1963. – С. 330–334.
 31. *Исаевич Я.Д.* Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – 1964. – Т. 1. – С. 174–188.
 32. *Шевченко Ф.П.* “История русов или Малой России”: до 120-річчя з часу видання твору // УІЖ. – 1966. – № 7. – С. 146–149.
 33. *Його ж.* “История Русів” // Пам’ятки України. – 1988. – № 1. – С. 36–39.
 34. *Його ж.* “История русов или Малой России”... – С. 149.
 35. *Його ж.* “История Русів”... – С. 95.
 36. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 818–820.
 37. *Горбань М.* Кілька уваг до питання про автора “Истории русов” // Червоний

- шлях. – 1923. – № 6–7. – С. 146–150
38. Харченко А. Про створення національного атласу Української РСР та складові частини історичного атласу // УІЖ. – 1966. – № 4. – С. 6.
39. Яцунський В. Про створення історичного атласу // УІЖ. – 1965. – № 7. – С. 56–61;
- Жилко Ф. Історичний атлас України внесок у розвиток суспільних наук // УІЖ. – 1961. – № 9. – С. 121–122; Сарбей В.Г. Актуальна проблемна історіографія // УІЖ. – 1965. – № 10. – С. 87–90; Жутанський Я.Г. Сидор В. До питання про створення історичного атласу України // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 92–93.
40. Шевченко Ф. Про структуру та список карт історичного атласу України // УІЖ. – 1966. – № 4. – С. 85–86; Його ж. Про принципи створення історичного атласу України // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 3–7.
41. Його ж. Про структуру та список карт історичного атласу України ... – С. 86.
42. Колесник І. Федір Шевченко: наукова генеалогія українського радянського історика // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 185.
43. НА ІУ. – Ф. 1. – Спр. 1252. – Арк. 2; Спр. 1253. – Арк. 61; Спр. 1254. – Арк. 33.
44. Апанович О. Вказ. пр. – С. 105.
45. Документ № 143 // “Істину встановлює суд історії”... – Т. 1. Джерела. – С. 461.
46. Документ № 149 // Там само. – С. 468.
47. Іщенко Я. Вказ. пр. – С. 53.
48. Шевченко Ф. Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // УІЖ. – 1965. – № 3. – С. 27–41.
49. Там само. – С. 32.
50. Там само. – С. 34
51. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 780. – Арк. 40.
52. Там само. – Ф. 349. – Спр. 772. – Арк. 22; Спр. 264. – Арк. 8.
53. Шевченко Ф. Політичні та економічні взаємозв'язки України та Росії в середині XVII ст. – К., 1959.
54. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 778. – Арк. 10.
55. Там само. – Ф. 349. – Спр. 585.
56. Шевченко Ф. Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки ... – С. 33.
57. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 585. – Арк. 3.
58. Там само. – Арк. 2, 10.
59. Шевченко Ф. Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки ... – С. 38.
60. Там само.
61. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 777. – Арк. 3.
62. Шевченко Ф. Про суд історії // “Істину встановлює суд історії”... – Т. 1. Джерела. – С. 698–708.
63. Апанович О. Вказ. пр. – С. 64.
64. Шевченко Ф. Про суд історії ... – С. 701.
65. Там само. – С. 707

66. Там само.
67. Там само. – С. 702.
68. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 776. – Арк. 3
69. Шевченко Ф. Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки ... – С. 29.
70. Його ж. Ленінське вчення про закономірність історичного процесу // УІЖ. – 1985. – № 4. – С. 28; Його ж. Історіографія – важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968 – Вип. 1. – С. 6.
71. Його ж. Ленінське вчення про закономірність історичного процесу ... – С. 28–29.
72. Його ж. Про суд історії ... – С. 705.
73. Його ж. Ленінське вчення про пізнання історичного процесу // УІЖ. – 1960. – № 2. – С. 31.
74. Його ж. Про створення “Вступу до історичної науки” ... – С. 98; Його ж. Історіографія – важлива історична дисципліна ... – С. 19.
75. Його ж. Про суд історії ... – С. 701; ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 246. – Арк. 8.
76. Його ж. Про створення “Вступу до історичної науки” ... – С. 94.
77. Його ж. Історична наука і сучасність у світлі рішень ХХІ з’їзду КПРС // УІЖ. – 1959. – № 3. – С. 5.
78. Советская историческая наука от XX к XXII съезду. Сборник статей. – Ч. 1. – М., 1962. – С. 4.

Baturina Svitlana.

***SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES AND A THEORY OF THE
HISTORICAL SCIENCE IN THE SCIENTIFIC WORKS OF
F.P. SHEVCHENKO.***

The article analyzes scientific works of Ukrainian historian F.P. Shevchenko (1914–1995) which address theoretic aspects of special historical disciplines, general theoretic fundamentals of the historical science. In particular, the scholar’s views on the place this disciplines in the system of historical sciences, methodological principles of their study, and the role of the scholar in their formation in the 60-s of the XX-th c., are analyzed.